

Urszula MYGA-PIĄTEK

Uniwersytet Śląski
Wydział Nauk o Ziemi
Zakład Geoekoturystyki
Sosnowiec, Polska
e-mail: ump@wnoz.us.edu.pl

KRAJOBRAZY DŹWIĘKOWE REGIONU GÓRNOŚLĄSKIEGO

WPROWADZENIE

Obszar, któremu poświęcony jest niniejszy artykuł jest aktualnie bardzo trudny do jednoznacznego zdefiniowania. Do niedawna funkcjonował w mowie potocznej, jak i literaturze specjalistycznej jako Górnośląski Okręg Przemysłowy (GOP). Dziś wraz ze zmianą modelu gospodarczego Polski, w szczególności województwa śląskiego, określenie to ma już charakter historyczny. Pojawiają się nowe konstrukcje terytorialne jak np. Górnośląski Zespół Metropolitalny obejmujący obecnie 14 miast (w planach docelowo 19), który to stanowi największy zespół miejski w Polsce. Zagadnienia dźwięków w krajobrazie będą rozpatrywane na obszarze dawnego GOP-u, który to swym zasięgiem obejmował miasta i gminy typowo śląskie, jak i zagłębiowskie.

Celem artykułu jest identyfikacja i charakterystyka dźwięków tworzących warstwę multisensoryczną krajobrazów górnośląskich. Na tle charakterystyki czynników antropogenizacji przestrzeni autorka stara się opisać (skatalogować) zachowane dźwięki w krajobrazie Górnego Śląska oraz dokonać oceny obecnej kondycji warstwy dźwiękowej krajobrazu górnośląskiego. Podjęto także próbę określenia na ile dźwięk może być identyfikatorem regionu. Autorka wskazuje także na główne zagrożenia dla rodzimych dźwięków oraz dyskutuje możliwości odrodzenia bądź ochrony warstwy dźwiękowej, jako jednego ze sposobów pielęgnowania tożsamości mieszkańców regionu.

Artykuł powstał na podstawie codziennych obserwacji, a także w oparciu o wywiady i relacje (wspomnienia mieszkańców miast śląskich i zagłębiowskich) oraz na podstawie analiz archiwalnych map, materiałów ikonograficznych, litograficznych i fotograficznych; wykorzystano także materiał zebrany przy wcześniej-

szych opracowaniach poświęconych problematyce krajobrazu kulturowego Górnego Śląska.

Układ tekstu poprowadzi czytelnika przez krajobrazy Górnego Śląska metodą klasycznego metaplanu. Zgodnie z przyjętą formą prezentacji próbuje odpowiedzieć na pytania *jak było* (refleksja), *jak jest* (diagnoza), *jak być powinno* (prognoza), *dlatego nie jest tak jak być powinno* (identyfikacja czynników ograniczających) i *co należy zrobić aby stało się to co być powinno* (działania).

GEOGRAFICZNO-HISTORYCZNE TŁO REGIONALNE

W najszerszym rozumieniu Górny Śląsk¹ jest krainą historyczną położoną na terenie Polski i Czech w dorzeczu górnej Odry oraz początkowego biegu Wisły. Obecnie leży w obrębie dwóch polskich województw: śląskiego i opolskiego oraz czeskiego kraju śląsko-morawskiego i kraju ołunieckiego (tylko powiat Jeseník). Aktualnie nazwa Górny Śląsk nie funkcjonuje w żadnym szczeblu administracji państwowej. Powoduje to znaczne zamieszanie w nazewnictwie. Popularnie przymiotnikiem *górnos Śląski* bardzo często określa się jednostki i organizacje należące do Śląska i Małopolski oraz leżące na terenie województwa śląskiego i zachodniego fragmentu województwa małopolskiego (Dulias, Hibszer, 2004; Greiner, 2002; 2004).

Pod względem przyrodniczym (czy szerzej geograficznym) regiony Górnego Śląska i Zagłębia stanowią zwartą całość. Rdzeń opisywanego terytorium stanowi Wyżyna Śląska. Ich wspólną cechą jest występowaniem bogatych złóż surowców mineralnych (głównie węgla, rud żelaza, cynku i ołowiu) eksploatowanych już od czasów średniowiecza oraz rozwinięty na ich bazie przemysł ciężki. Kolejną cechą wyróżniającą region w skali kraju jest wysoka koncentracja ludności i jeden z najwyższych wskaźników urbanizacji².

ZARYS HISTORII GOSPODARCZEJ REGIONU – JAK BYŁO?

Istotny wpływ na krajobraz Górnego Śląska i Zagłębia miała jego burzliwa i skomplikowana historia. Jako obszar pogranicza podlegał on zwierzchnictwu wielu państw, wielokrotnie był podbijany, dzielony i eksploatowany (Szczepański i in., 1994; Szofitysek, 2005). W krajobrazie regionu górnośląskiego wyraźnie widać elementy historyczne, nie tylko związane z przemianami politycznymi, ale także gospodarczymi, społecznymi i przede wszystkim kulturowymi (Myga-Piątek, 2001a).

---

¹ Czeskie Horní Slezesko, łacińskie Silesia Superior, niemieckie Oberschlesien

² W historycznych granicach Górnego Śląska zamieszkuje dziś 4 065 tys. mieszkańców, z czego zdecydowana większość w jego wschodniej części - dawnym Górnośląskim Okręgu Przemysłowym (GOP). Gęstość zaludnienia wynosi tutaj około 230 os./km², a 11 miast liczy ponad 100 tys. mieszkańców.

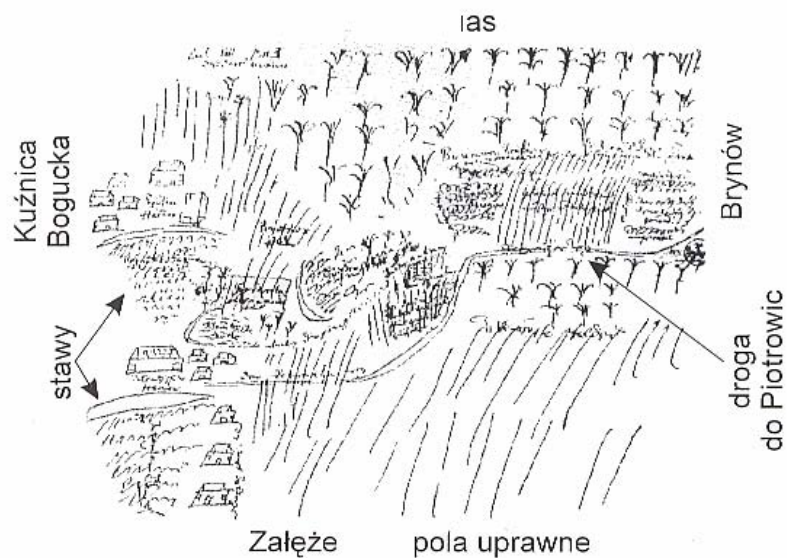
Region kształtował się na terenie, w którym przecinały się dwa ważne dla całej Europy historyczne korytarze komunikacyjne. Był to średniowieczny pruski szlak handlowy (prowadzący z Berlina na wschód doliną Odry wzdłuż Sudetów i Pogórza Karpat do Lwowa) oraz starożytny bursztynowy szlak handlowy (z Europy Południowej do Środkowej i Północnej przez Bramę Morawską). Górny Śląsk był więc miejscem powiązań komunikacyjnych i wymiany kulturowo-handlowej (Konopka, 2002). W XIII i XIV w. na Śląsk przyjeżdżało wielu kolonistów zainteresowanych tanią ziemią, dogodnymi warunkami naturalnymi oraz mniejszą konkurencją w rzemiośle i handlu.

Ryc.1. Litografia Katowic (E.W. Knippel)
Fig. 1. Lithography of Katowice area (E.W. Knippel)

Ryc. 2. Osadnictwo nad rzeką Rawą
Źródło: P. Grenier, A. Złoty, (2005)
Fig.2 Settlement by the Rava river
Source: P. Grenier, A. Złoty, (2005)

Ryc. 3. Pierwszy plan Katowic z 1686 roku. Źródło: W. Szewczyk, 1993, s. 91
 Fig. 3. First plan of Katowice 1686. Source: W. Szewczyk, 1993, s. 91

Koloniści, głównie z Czech, Niemiec, Holandii i Belgii, przyczynili się do rozpowszechnienia nowych sposobów uprawy ziemi, zwiększenia liczebności miast, wzrostu zatrudnienia i zarobków. Doprowadziło to do szybkiego wzrostu i rozwoju miast opisywanego regionu. Jednak aż do XVIII w. w krajobrazie dźwiękowym miast Górnego Śląska dominowały odgłosy wsi.

Rozwój przemysłu dokonywał się dzięki bogatej bazie surowcowej. Górnictwo rud ołowiu, cynku, srebra i żelaza na Górnym Śląsku sięga wczesnego średniowiecza. Pierwsze wzmianki o osadzie górniczej w okolicach Bytomia pochodzą już z 1136 roku. W dokumentach z XIII w. jest mowa o wielu kopalniach rud żelaza dla górnośląskich hut. Górnictwo węgla kamiennego zaczęło się rozwijać w połowie XVIII w., gdy w 1740 roku powstała kopalnia „Murcki”, w 1748 – „Walenty-Wawel”. Szybki rozwój górnictwa zapewniła nowa technologia eksploatacji filarowej; z czasem w przemyśle pojawiły się maszyny parowe, proch, a w końcu silniki elektryczne (Szołtysek, 2005). Na przełomie XIX i XX w. praca w kopalniach i hutach zapewniała bardzo dobre zarobki; wtedy też powstało najwięcej zakładów przemysłu ciężkiego na Górnym Śląsku. Proces koncentracji produkcji przemysłowej wymuszał napływ robotników, rozwój miast i osiedli przyzakładowych – tzw. osiedla patronackie (Makięła, 1999).

W okresie intensywnego wzrostu wydobywania, za rządów komunistycznych, rabunkowa gospodarka pozostawiła po sobie wielkie zniszczenia krajobrazu i degradację środowiska naturalnego. W wyniku rozwoju przemysłu tylko na obszarze określanym jako GOP doszło do niezwyklej koncentracji przemysłu – powstało tu około 2500 zakładów. W czasach maksymalnej koniunktury (lata 70. XX w.) pracowało tu 56 kopalń węgla kamiennego, 17 hut żelaza i 8 hut metali nieżelaznych. Gdy na Górnym Śląsku powstawało coraz więcej kopalń, hut i fabryk, zmieniał się nie tylko krajobraz i środowisko przyrodnicze ale także styl życia mieszkańców.

SWOJSKIE CECHY KRAJOBRAZU GÓRNEGO ŚLĄSKA – JAK JEST?

Wielokulturowość pogranicza Polski, Czech i Niemiec, zachowane zabytki, w tym poprzemysłowe, niekiedy nawet z czasów średniowiecznych, tworzą na tym obszarze bogatą, zróżnicowaną i atrakcyjną w odbiorze warstwę materialną krajobrazu kulturowego. Do jednych z najcenniejszych przykładów śląskiego dziedzictwa kulturowego należą zabytkowe układy urbanistyczne i obiekty architektoniczne wielu miast, zgrupowania wielkoprzestrzennych – komponowanych założeń krajobrazowych, jakim są przykładowo: cysterskie kompozycje, założenia pszczyńskie, bytomsko-świerkłanieckie, a także zamki, ich ruiny, pałace i założenia pałacowo-parkowe oraz dworskie, nawet zespoły uzdrowiskowe, a także folwarki i obiekty budownictwa wiejskiego; klasztory i kościoły, w tym charakterystyczne kościółki drewniane, kapliczki przydrożne oraz figury świętych; liczne zabytkowe obiekty budownictwa i architektury przemysłowej, zakłady wydobywcze węgla kamiennego, osiedla robotnicze, unikalne skanseny górnictwa srebra i węgla kamiennego to obecnie swojskie elementy tutejszego krajobrazu (Myga-Piątek, 2000, 2001b, 2004; Konopka, 2002).

W dzisiejszym krajobrazie Górnego Śląska wyraźnie dominują antropogeniczne formy przemysłowe, infrastruktura techniczna i inne obiekty związane z gospodarką. Są to przeważnie szyby kopalniane, kominy, chłodnie kominowe, wielkie piece. Obiekty te, obce dla krajobrazu naturalnego, często wywołują poczucie dysharmonii lub zachwiania naturalnego ładu, jednak coraz częściej stają się wyznacznikiem swojskości krajobrazu Górnego Śląska, są jego wyróżnikiem, elementem określającym tożsamość regionalną.

Zwiększająca się popularność turystyki na Górnym Śląsku, zmieniający się wizerunek regionu, coraz powszechniejsze obalanie stereotypów, wzrost zainteresowania dziedzictwem kulturowym tego regionu powoduje, że poprzemysłowe elementy krajobrazu Górnego Śląska zyskują nowe funkcje (także turystyczne).

Krajobraz Górnego Śląska w świadomości powszechnej mieszkańców Polski błędnie kojarzony jest jedynie z wielkimi ośrodkami przemysłowymi, hałdami i ko-

palnianymi szczybami. Region ten ze względu na swą wielokulturowość jest miejscem występowania wspaniałej mieszanki kultur, tradycji i zróżnicowanego krajobrazu. Na obszarze tym zachowały się znaczne powierzchnie rolnicze, wiejskie, znaczny jest też udział lasów. Pod względem przyrodniczym jest to jeden z bardziej różnorodnych i bogatych regionów Polski. Jednak decydujący wpływ na piękno tej niezwykłej ziemi mają przede wszystkim ludzie. Z ich przebogata kulturą i tradycją, z określonymi, wykształconymi przez lata cechami, z etosem pracy, który nie zaginął i trwa nadal. To na tej ziemi, dzięki bogatej, ale i trudnej historii, ukształtowała się w wyniku wielowiekowego procesu oddziaływania, piękna i barwna kultura (*Program Odnowy Wsi...*, 2006).

WARSTWA DŹWIĘKOWA KRAJOBRAZU REGIONU

Dźwięk jest nieodłącznym składnikiem przestrzeni geograficznej a krajobraz dźwiękowy jest indywidualną cechą regionu. Dźwięki tworzące melodię, muzykę, charakterystyczne sekwencje, wywołują skojarzenia z postrzeganym miejscem, są integralną częścią krajobrazu, która uzupełnia informacje czytane z warstwy materialnej (Bernat, 2002).

Przedstawiony w powyższych rozdziałach zarys historii osadniczej i gospodarczej regionu górnośląskiego powinien nam uzmysłowić jedną z najbardziej charakterystycznych cech tutejszej przestrzeni jaką było jeszcze do niedawna, sąsiedowanie ze sobą dwóch, a czasem trzech skrajnie różnych i odmiennie użytkowanych typów krajobrazu. Ten fenomen przestrzenny daje się dzisiaj interpretować na podstawie archiwalnych map i litografii np. E. W. Knippla (ryc. 1), pierwszych planów (ryc.2,3). W archiwach zachowało się wiele planów miejskich obrazujących przekształcenia urbanistyczne rozbudowujących się w XX wieku miast. Niestety ich reprodukcja w małym formacie czyni je mało czytelnymi. Do najciekawszych z nich należy „Stadt Plan von Kattowitz” z 1905 roku zachowany w zbiorach Muzeum Historii Katowic. W południowej części miasta widać południkowo ułożone granice łąnów zagrodniczych, nie zagospodarowanych jeszcze pod budowę. Krajobrazy rolnicze w sposób rewolucyjny były zmieniane w przemysłowe lub osadnicze. Zmiany w przestrzeni i jej wizerunku zachodziły bardzo żywiołowo. Stąd odmiennie kształtowały się warstwy dźwiękowe sąsiadujących ze sobą miejsc. Dźwięki generowane przez krajobrazy rolnicze współistniały z dźwiękami wytwarzanymi przez strefy przemysłowe, nakładały się wzajemnie tworząc niespotykaną gdzie indziej kompozycję sensoryczną. Przy czym większą dynamiką i różnorodnością charakteryzowały się dźwięki przemysłowe, jako bardziej donośne – „agresywne” wnikały w przestrzeń osadniczą i rolniczą. Pamiętając, iż cechą szczególną przestrzeni górnośląskiej było bardzo bliskie sąsiedztwo domów mieszkalnych i fabryk (głównie hut

i kopalni), dochodziło do zatracania się granicy między tym co „przemysłowe”, a tym co „domowe”, ponieważ ludzie mieszkali tuż hałdach i przy bramach kopalń (Pilecka, 2002). Cała przestrzeń stawała się jednakowo oswojona, była miejscem codziennego życia. Przestrzeń fabryczna dostarczała dźwięków, które były dobrze rozumiane i wyobrażane – były informacją o przebiegu produkcji, a dla kobiet i dzieci w domach i na podwórzach także sygnałem o toku pracy męża, ojca. Codzienne życie generowało własną warstwę dźwięków; tworzyły ją gwara – fenomen regionu Górnego Śląska¹, dźwięki związane codziennymi czynnościami, pracą w charakterystycznych dla tego regionu ogródkach działkowych, dźwięki związane ze zwyczajami i obrzędami np. śpiew, górnicze orkiestry dęte, kwartety rodzinne; codzienny model zachowań – wyglądanie kobiet przez okna i przesiadywanie na ławeczkach przed blokami, któremu towarzyszyły charakterystyczne zawołania, dowcipy, śmiech, a także związane ze szczególnym hobby Ślązaków jakim była hodowla gołębi pocztowych, szczygłów i kanarków, odgłosy ptaków oraz pokrzykiwań i zaśpiewów hodowców²; wszystko to spletało się z materialną strukturą przestrzenną w jedną symboliczną kompozycję, dającą się jednoznacznie interpretować jako śląski krajobraz, o wyrazistym *genius loci*.

Dodatkowo fonosfera Górnego Śląska zawsze przepełniona jest dźwiękami o pochodzeniu religijnym, sakralnym. Cechą żyjących tu ludzi jest duża pobożność. Uniwersalne w swym brzmieniu pieśni, odgłosy kościelnych dzwonów dopełniają tylko wizerunek opisywanych miejsc. Ilustrują to doskonale zachowane fotografie z lat 70 i 80 XX w. a także filmy Kazimierza Kutza.

Poniżej autorka postara się wskazać na niezwykle różnorodną i bogatą, aczkolwiek dramatycznie zanikającą warstwę dźwiękową Górnego Śląska.

DŹWIĘKI PRZEMYSŁOWE

Podstawowym i codziennym źródłem dźwięków w opisywanym regionie był i nadal pozostaje przemysł. Tworzy on swoistą kakofonię zjawisk akustycznych, która jest nie tylko jednoznacznie „czytana” przez mieszkańców, ale pełni także bardzo ważną rolę informacyjną. Wraz z restrukturyzacją przemysłu zmieniają się nieco realia odbioru tych dźwięków, jednak warto je poniżej opisać, by dać świadectwo powszechności ich występowania. W przewodzie odgłosy te wytwarzane są przez

---

¹ Pozostałością charakterystycznych dźwięków Górnego Śląska jest gwara śląska. Uznawana jest często przez językoznawców za jedną z najbardziej archaicznych. Gwara jest swoistym kapitałem kulturowym Górnego Śląska. Stanowi wymieszanie polskich, niemieckich i czeskich słów, lecz ma polską składnię. Jak zaznacza A. Bartoszek (2005) „gwara jest nadal żywym językiem miejskim, jest źródłem kulturowej odrębności i znakiem więzi rodzinnych oraz tożsamości ludności rodzimej”.

² Obecnie w Polsce 20-30% gołębiarzy mieszka właśnie na Śląsku (Szołtysek, 2005).

bardzo różne urządzenia, wyjątkowo skoncentrowanego tu przemysłu ciężkiego. Wszystkie dźwięki mimo, że charakterystyczne dla poszczególnych czynności i faz produkcyjnych, zależne były, w pewnym stopniu od zużycia urządzeń i ich nowoczesności technologii (np. stopniowe przechodzenie od maszyn parowych przez silniki spalinowe do napędzanych energią elektryczną). Te właśnie odgłosy modulowane dodatkowo echem powstałym z odbicia fal dźwiękowych od zabudowań fabrycznych i budynków mieszkalnych (tzw. familoków w bezpośredniej bliskości zakładów produkcyjnych np. huta Kościuszkow w centrum Chorzowa, huta Jedność w centrum Siemianowic itd.) unosiły się nad śląską ziemią. Niektóre z nich były ciągłe, inne okresowe związane z cyklami produkcyjnymi. Charakterystycznym dźwiękiem dla całego Śląska bez względu na rodzaj zakładu produkcyjnego były „buczki” (w odmiennej tonacji dla każdego zakładu) 3 razy na dobę tj. o 6.00, 14.00 i 22.00 oznaczające zakończenie jednej i rozpoczęcie kolejnej zmiany.

Na podstawie codziennych obserwacji multisensorycznych krajobrazu regionu górnośląskiego udało się stworzyć katalog zachowanych jeszcze, aczkolwiek gwałtownie zanikających zjawisk akustycznych związanych z poszczególnymi gałęziami i cyklami produkcyjnymi przemysłu ciężkiego.

1. Huty:

- charakterystyczny głośny szum związany z załadunkiem surowców do wielkiego pieca,
- syk spustu wytapianej stali z pieców martenowskich powiązany ze snopem iskiei i łuną gazów,
- hałas związany z transportem wyrobów walcowanych (kształtowników, blach) odbieranych z walcowni,
- „piszczenie” suwnic,
- huk pojedynczych elementów stalowych,
- stukot wagonów przetaczanych po torach transportu wewnętrznego i gwizdy małych lokomotyw zwanych tutaj „maszynkami”, turkot wagonów oraz ich pisk na wszystkich zwrotnicach.

2. Zakłady chemiczne (zakłady azotowe):

- szумы i głośne syczenie,
- gwizdy związane z przepływem różnych gazów i cieczy przez wieże i specjalistyczne urządzenia.

3. Zakłady koksownicze:

- syczenie i skwierczenie polewanego wodą rozżarzonego koks w wypychanym z komór pieców koksowniczych.

4. Kopalnie:

- kołatanie kół wież wyciągowych wind szybów,

- dzwonki przy każdym uruchamianiu wind,
  - hałas taśmociągów przenoszących wydobyty węgiel do wagonów kolejowych,
  - suwanie pracujących na składowiskach sortowni.
5. Elektrownie i elektrociepłownie
- zgrzyty i stukot związane z pracą suwnic czerpakowych na składowiskach węgla, taśmociągów transportowych i wywrotni wagonów,
  - syk i świst spuszczonej pary
  - głośne szумы i towarzyszące im drgania związane z pracą pomp oraz turbin,
  - inne dźwięki związane z pracą urządzeń pomocniczych np. młynów węglowych, okresowym czyszczeniem kotłów.

Efekt emitowanych dźwięków, w większości przypadków, był potęgowany równoczesną emisją do atmosfery różnorodnych gazów o różnych kolorach i zapachach (siarczki węgla, azotu) – dopełniało to krajobraz odbierany w pełni multisensorycznie. Poziom hałas przemysłowego i komunikacyjnego był najwyższy w Polsce.

Opisywane zjawiska mimo niewątpliwego szkodliwego oddziaływania na ludzi (powodował m.in. uszkodzenia narządów słuchu) i środowisko naturalne, miało w sobie coś niepowtarzalnego i jedyne; jednoznacznie identyfikującego region. W takich trudnych warunkach hartowały się całe pokolenia pracowitych, rzetelnych fachowych i towarzyskich Ślązaków.

ZAGROŻENIA KRAJOBRAZÓW KULTUROWYCH GÓRNEGO ŚLĄSKA – DLACZEGO NIE JEST TAK JAK BYĆ POWINNO?

Od kilku lat obserwujemy zjawisko zanikania lub przemieszczania się stref występowania dźwięków pochodzenia naturalnego. Jest to rezultatem silnej fragmentacji krajobrazów kulturowych regionu. Mozaikowaty układ tutejszych krajobrazów jest wynikiem postępujących procesów urbanizacyjnych i industrializacji. Dawne strefy rolnicze mają charakter marginalny. Dochodzi do niebywałego, wręcz dziwnego w odbiorze kontrastowego sąsiedowania krajobrazów, o różnym sposobie użytkowania, dla którego można by zastosować określenie miejsko-rolniczy.

Obecnie analizowany region przeżywa niezwykle dynamiczne przeobrażenia. Dotyczą one wszystkich sfer życia. Najsilniej dotyczą gospodarki, co przekłada się na przemiany w sferze społecznej, ale także manifestują się w krajobrazie. Do najważniejszych przemian przestrzennych zaliczyć należy przede wszystkim zanikanie krajobrazów rolniczych, które jeszcze do lat 80. XX w. sąsiedowały ze strefą przemysłową tworząc najczęściej tzw. strefę podmiejską. Obszary te z końcem XX w. były stopniowo wyłączane z użytkowania rolniczego, przez kilkanaście lat odłogowane, podlegały procesom naturalnej sukcesji i były z punktu widzenia ekologii miasta (a także fonosfery) bardzo cennym pożytkiem. Jednocześnie z ekonomicznej

go punktu widzenia były terenami rezerw inwestycyjnych. Obecnie obserwujemy proces zawłaszczania i szybkiej „konsumpcji” krajobrazów otwartych pod sferę wyspecjalizowanych usług – najczęściej są to tworzone na peryferiach wielkich miast Specjalne Strefy Ekonomiczne. Z uwagi na charakter produkcji lub profil usług są one „ciche”, a jeśli już towarzyszą im dźwięki to jest to wyłącznie hałas komunikacyjny związany z przewozem towarów i dystrybucją usług.

Innym rodzajem przyczyn w zmianach w kształtowanej przez stulecia rodzimej fonosferze jest zamieranie funkcji przemysłowej. Coraz rzadziej można usłyszeć typowe, rdzenne dźwięki, które jednoznacznie identyfikują opisywany region – harmonijne dźwięki kulturowe, które towarzyszyły pracy ludzkiej, związane były z określonymi czynnościami, używanymi narzędziami, czy cyklami produkcyjnymi. Pod tym względem Górny Śląsk się „wycisza”. Proces ten należy ocenić pozytywnie. Śląsk „oczyszcza” się także w warstwie akustycznej. Agresywne w tonacji dźwięki przemysłu zastępuje regularny szum wielkiej aglomeracji.

Kolejnym spostrzeżeniem jest fakt zanikania gwary śląskiej. Proces ten jest przyspieszony faktem dużego otwarcia Śląska na tereny sąsiednie. Mieszają się różne wpływy, a napływająca ludność często pochodzi z różnych terenów kraju¹. Nie sprzyja to zachowaniu tradycyjnej gwary śląskiej. Obecnie wiele uwagi poświęca się ochronie języków regionalnych, które bez szczególnej opieki ze strony państwa nie przetrwają. Można zaobserwować, że znaczenie gwary jest ograniczane jedynie do interesującego folkloru (występy kół gospodyń wiejskich, szkolne akademie itp.). Gwarę powszechnie używa się jedynie w domach, w środowisku rodzinnym, natomiast zanika ona w relacjach oficjalnych. Bardzo dużym zagrożeniem dla przetrwania gwary jest stereotyp odbierania jej w sposób pejoratywny, wyznaczający pozycję społeczną śląskiego robotnika. Współcześnie na Górnym Śląsku mamy do czynienia nie tyle z realną kulturą ludową, ale ze świadomym pielęgnowaniem i kultywowaniem jej dziedzictwa (Lipok-Bierwiaczonek, 2000; Mercik, 2005). Jest ona swego rodzaju potwierdzeniem własnej świadomości, przynależności do miejsca czy regionu.

WYSPECJALIZOWANA OCHRONA KRAJOBRAZÓW KULTUROWYCH REGIONU GÓRNOŚLĄSKIEGO – CO NALEŻY ZROBIĆ ABY BYŁO TAK JAK BYĆ POWINNO?

Wiele współczesnych procesów społeczno-gospodarczych stanowi poważne zagrożenie dla stabilności i różnorodności krajobrazów Polski. Pojawia się więc potrzeba ich ochrony i świadomego, odpowiedzialnego kształtowania. Konieczność ta

---

¹ Zjawisko powszechnego napływu ludzi do pracy nasiliło się w latach 70. i 80. XX w., głównie z Kielec-
czyzny.

dotyczy w pierwszym rzędzie obszarów, w których stopień i tempo antropogenizacji jest bardzo wysokie. Górny Śląsk bez wątpienia należy do takich regionów (*Plan zagospodarowania województwa śląskiego*).

A oto kilka wybranych przykładów konkretnych działań, które pomogą wzmocnić wizerunek regionu górnośląskiego i politykę zarządzania krajobrazem kulturowym.

- Wzmocnienie pozycji gwary śląskiej – poprzez specjalne programy wspierania edukacyjnego i medialnego (programy szkolne z zakresu edukacji regionalnej, oficjalne dopuszczenie gwary w mowie szkolnej, programy regionalne – Telewizja Silesia – TVS);

- Obalanie mitu „czarnego Śląska”, który jest nadal żywy w społeczeństwie polskim i który niczemu dobremu nie służy. Stereotyp ten manifestuje się dość powszechnym przekonaniem o tym że w krajobrazie górnośląskim występuje wszechobecny i uciążliwy hałas przemysłowy, komunikacyjny i komunalny; nie istnieją żadne bardziej wysublimowane i różnorodne dźwięki, które z natury rzeczy możliwe są do kontemplacji w krajobrazie wiejskim, związanym z kulturą ludową, zwykle świetnie współistniejącą z rodzimą przyrodą (krajobrazy rolnicze, leśne);

- Zmiana w zakresie kreowania wizerunku terenów przekształconych tzw. terenów poprzemysłowych. Miejsca te, np. zbiorniki wodne w nieckach osiadania podlegają procesom naturalnej sukcesji a z czasem naturaryzacji, wykształcając także własną seminaturalną warstwę dźwiękową. W odniesieniu do takich terenów powinna być prowadzona polityka wyspecjalizowanej ochrony zachowawczej (Nita, Myga-Piątek, 2006);

- Zastosowanie nowych w Polsce, a sprawdzonych w krajach zachodnich form udostępnienia zabytków. Już dzisiaj wiele obiektów przemysłowych (na razie głównie kopalnie) jest przystosowanych do zwiedzania turystycznego i edukacyjnego. Zależy aby w programie zwiedzania znalazła się także możliwość słuchania zanikających już dźwięków związanych pracą ludzi i maszyn (por. multisensoryczne muzeum Jorvik, Wielka Brytania)

- Cały krajobraz Górnego Śląska powinien podlegać wyspecjalizowanemu zarządzaniu. Tylko świadoma i rozważna, zindywidualizowana polityka władz lokalnych w połączeniu z edukacją młodego pokolenia może służyć ochronie i pielęgnacji najcenniejszych układów przestrzennych, w tym krajobrazów multisensorycznych i tym samym dbałości o prestiż krajobrazu.

PODSUMOWANIE

W ostatnich latach wzrosło zainteresowanie problematyką krajobrazową, która przekraczając poziom regionalny i krajowy zajęła istotną pozycję w zbiorze

wspólnej polityki europejskiej (*Europejska Konwencja Krajobrazowa, 2006*). Krajobraz, tworząc swego rodzaju zewnętrzny, dostrzegalny zapis występujących na określonym obszarze zjawisk naturalnych i ludzkich działań oraz ich wzajemnych relacji, uznany został za istotny element identyfikacji europejskiej (Raszeja, 2003).

Górny Śląsk jako najbardziej uprzemysłowiony i przekształcony przez człowieka obszar Polski kojarzony jest przede wszystkim ze zdegradowanym środowiskiem naturalnym, ogromnym zanieczyszczeniem powietrza, krajobrazem wielkich obiektów przemysłowych, wszechogarniającym hałasem. W rzeczywistości charakter tego regionu zmienia się w wyniku restrukturyzacji i działań na rzecz poprawy stanu środowiska. To obszar, na którym przemysł wywarł niezatarte piętno ale jednocześnie w wyniku uwarunkowań politycznych kształtowała się wspólna kultura i tradycja. Ludność mieszkająca na tym terenie, mimo burzliwej historii zdołała ochronić swą tożsamość etniczno-regionalną i kulturową. Niewątpliwie wpływ na to miało przywiązanie do miejsca, szacunek dla historii, otwartość na obce wartości przy jednoczesnym zachowaniu własnych podstaw kulturowych.

Na jakość krajobrazu kulturowego składają się elementy materialne, a więc zabytki architektury, sztuka, ukształtowana przestrzeń, sposób zagospodarowania, współistnienie krajobrazów leśnych z fragmentami przekształconymi oraz elementy niematerialne, duchowe, które przejawiają się w zachowaniu ludzi, obrzędach, zwyczajach, a także w języku i mentalności.

Wraz ze zmianą modelu gospodarczego regionu górnośląskiego zmienia się gwałtownie jego krajobraz. Dotyczy to wszystkich jego warstw, w tym także dźwiękowej i symbolicznej, choć ta ostatnia jest, jak się wydaje, najtrwalsza. Nadal bowiem w świadomości bardzo wielu Polaków krajobraz Górnego Śląska jest postrzegany przez pryzmat symboliki wieży kopalnianej i hałdy. Niestety także i te swoiste ikony tutejszego krajobrazu są obecnie mocno zagrożone.

LITERATURA

- Bartoszek A., 2005: Kapitał kulturowy Górnego Śląska – przestrzeń krzywdy czy rozwoju? [w:] Śląsk – miejsce spotkania (red.): J. Kurek, K. Maliszewski. Miejski Dom Kultury „Batory”, Chorzów.
- Bernat S., 2002: Spacerzy dźwiękowe – metodą poznania krajobrazów kulturowych [w:] Problemy ochrony i kształtowania krajobrazu Górnego Śląska, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG (red.): A.T. Jankowski, U. Myga-Piątek, G. Jankowski. Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec, s. 192-199.
- Dulias R., Hibszer A., 2004: Województwo śląskie – przyroda, gospodarka, dziedzictwo kulturalne. Wydawnictwo Kubajak, Kraków.

- Europejska Konwencja Krajobrazowa* sporządzona we Florencji dnia 20 października 2000r., Dz. U. z dnia 29 stycznia 2006 r. Nr 14 poz. 98
- Greiner P., 2002: Pojęcie Górnego Śląska w aspekcie historyczno-przestrzennym [w:] Raport z sesji naukowej – 80 lat Górnego Śląska w Polsce. Bractwo Gospodarcze Związku Górnośląskiego, Pszczyna.
- Greiner P., 2004: Górny Śląsk – terytorium w czasie i przestrzeni [w:] *Moja ziemia* Katowice (red.): A. Złoty. BGZG, Katowice.
- Grenier P., Złoty A, 2005: *Mapy i Plany Katowic z okazji 140 rocznicy uzyskania praw miejskich*. Miejski Dom Kultury Południe, Katowice.
- Konopka Z., 2002: Architektura krajobrazu województwa śląskiego [w:] *Krajobraz jako wizerunek tożsamości regionalnej – zagrożenia, ochrona i kształtowanie* (red.): J. Rybarkiewicz. *Gospodarka Przestrzenna*. Biuletyn nr 40.
- Lipok-Bierwiaczonek, 2000: *Dziedzictwo kultury ludowej* [w:] *Górny Śląsk. Skarby kultury*. Wydawnictwo Videograf II, Katowice.
- Makieła Z., 1999: *Górny Śląsk*. Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa.
- Mercik H., 2005: *Miejsce konfliktu czy wspólne dziedzictwo. O wybranych elementach przestrzeni Górnego Śląska* [w:] *Śląsk – miejsce spotkania* (red.): J. Kurek, K. Maliszewski. Miejski Dom Kultury „Batory”, Chorzów.
- Myga-Piątek U., 2000: *Problemy ochrony krajobrazów regionu górnośląskiego na tle polityki ochrony przyrody i dóbr kultury województwa śląskiego* [w:] *Środowisko przyrodnicze regionu górnośląskiego. Stan poznania, zagrożenia i ochrona* (red.): A.T. Jankowski, U. Myga-Piątek, S. Ostaficzuk. WNoZ UŚ, Oddział Katowicki PTG, Sosnowiec, s.63-71.
- Myga-Piątek U., 2001a: *Spór o pojęcie krajobrazu w geografii i dziedzinach pokrewnych*. *Przegląd Geograficzny*, T. 73, z. 1-2. s. 163-176.
- Myga-Piątek U., 2001b: *Refleksja nad ochroną krajobrazu Górnego Śląska*. *Gazeta Uniwersytecka*, nr 10 (89), s. 12-14.
- Myga-Piątek U., 2004: *O wartościach krajobrazu kulturowego Wyżyny Śląskiej i potrzebie ich ochrony* [w:] *Problemy środowiska i jego ochrony* (red.): M. Nankonieczny M., P. Migula. WNT „Eco Edycja” Katowice, s. 227-239.
- Nita J., Myga-Piątek U., 2006: *Krajobrazowe kierunki zagospodarowania terenów pogórnich*. *Przegląd Geologiczny*, vol. 54, nr 3, s. 256-262.
- Program Odnowy Wsi Województwa Śląskiego*, 2006. <http://www.silesia-region.pl/pow/pow.pdf>
- Pilecka E., 2002: *Śląskie hałdy – możliwości czy kłopot?* *Aura* 12/2002.
- Plan zagospodarowania województwa śląskiego* http://www.silesiaregion.pl/przest_plan/ekofiz/3_diagn_stanu/4_ochrona_krajob_kult/walorykrajobr.pdf

- Raszeja E., 2003: Przegląd europejskich metod i instrumentów ochrony krajobrazu. Biuletyn Parków Krajobrazowych Wielkopolski. Zeszyt 9 (11). Poznań.
- Szczepański M.S., Lipok-Bierwiaczonek M., Nawrocki T., 1994: Górny Śląsk jako region pogranicza – atuty i obciążenia [w:] Górny Śląsk – na moście Europy (red.): M.S. Szczepański. Ośrodek Badań Społeczno-Kulturowych Towarzystwa Zachęty Kultury, Katowice.
- Szewczyk W, 1993: Bogucice, Załęże et nova villa Katowice. Wydawnictwo „Śląsk”, Katowice.
- Szołtysek M., 2005: Górny Śląsk. Przewodnik po regionie. Wydawnictwo Pascal, Bielsko-Biała.

SUMMARY

SOUNDSCAPES OF THE UPPER SILESIA REGION

Soundscape is an individual feature of a region. That is confirmed by the case of Upper Silesia, where until recently, the sonic layer was an unambiguous factor of regional identification. The evolutionary cultural landscape in Upper Silesia has a relict feature. This traditional geographical-historical region is subject to radical globalization of economic and social processes, which also have their own spatial and multisensory aspect. That results in unification of landscape, including its sonic layer.

The Silesian dialect is the remainder of characteristic sounds. It is regarded among the most archaic ones. Another element related to sound concerns traditional human behaviors, characteristic rituals and customs accompanied by music. Folk outfit somehow reflects the way of identity with the region or particular community. Folk music plays an important part in perception of landscape.

Sounds related to crafts which were characteristic in the past are vanishing now. An important, yet less and less frequently met, element of the sonic landscape of Upper Silesia is components of industrial origins (sounds of steelworks, rolling mills and forge hammers, blast of steam in thermal power plants). All those sounds, however, are becoming more and more relict due to the transformation of the cities of the Upper Silesian region.